

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ПОМОЋИ РУСИЈЕ ХЕРЦЕГОВАЧКИМ ИЗБЈЕГЛИЦАМА У ЦРНОЈ ГОРИ (1875—1878)

Устанак 1875. године донио је велике тешкоће херцеговачком становништву. Поред економских, социјалних и других невоља које неминовно прате поробљени народ, православни живаљ морао је напустити своје домове и своју земљу. Више од 80 хиљада жена, дјеце и старца, бјежећи испред непријатељске пушке и ханцара, потражило је спас у сусједним земљама: Црној Гори, Србији, Далмацији и Хрватској. По подацима које наводи Гаврило С. Веселитски-Божидаровић, у току 1875. из Херцеговине и Босне избјегло је око 130 хиљада становника: у Црну Гору 50.000, у Далмацију 25.000, у Хрватску 35.000, у Србију 16.000.¹ Веселитски је податке о избјеглима прикупљао приликом боравка 1875. у Београду, Дубровнику и Цетињу, па се могу сматрати као реални.

У Црној Гори се 1875. године склонило 50 хиљада херцеговачких избјеглица. Идуће године тај се број повећао за око 25 хиљада. Наиме, када су Црна Гора и Србија средином 1876. ступиле у рат са Турском, 25 хиљада избјеглица из Србије и Далмације прешло је у Црну Гору. Међутим, Г. Темел, аустроугарски војни и дипломатски представник на Цетињу, каже да је у Црној Гори било 70 хиљада избјеглица из Херцеговине.²

Избјеглице у Црној Гори пријатељски су дочекане. Одредена екипа Црногораца дочекивала их је на граници Црне Горе и Херцеговине и упућивала у мјеста одређена за њихово боравиште. Црногорска влада је обећала да ће хљеба за њих бити довољно. А црногорске фамилије „су са својом херцеговачком браћом подијелиле и кров свој, и шуме своје, и све што имају, ма сувише дали су, тако рећи, више но могу, и житом и новцем“.³

И Стеван Зимоњић (син војводе Богдана Зимоњића) истиче гостопримство црногорског народа и црногорске владе према

¹ Гаврило С. Веселитски-Божидаровић, *Положение славянских семейств Боснии и Герцеговины бежавших по случаю возстания*, Петербург 1876, 15.

² Х. Капицић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, Сарајево 1973, 26.

³ Глас Црногорца, 54/1875, 1. Апел потписао предсједник одбора митрополит Иларион.

херцеговачком становништву: „Пошто је херцеговачки народ ступио преко друма Требиње — Фоча и даље на земљиште црногорско, црногорски народ показао се управо братски сусретљив херцеговачкоме народу. Уступајући своје зграде како је ко имао, давајући своје жито, из својијех кућа за прву помоћ нејачи, сечу своје горе ради нужне потребе итд. Влада црногорска све је чинила што је могла учинити за распоређај и за одржавање народа херцеговачкога. Нигдје се није показало негодовање уопће код црногорскога народа према херцеговачком народу, који га је био поплавио. Ко би се пожалио на дочек херцеговачкога народа од стране црногорског народа, тај не би говорио истину“, закључује С. Зимоњић.⁴

У Цетињу је већ 3. августа 1875. (стари календар; и у даљем излагању датуми ће бити наведени по старом календару) из редова најугледнијих Црногораца образован „Одбор за страдајуће Херцеговце“. За предсједника је изабран митрополит Иларион Рогановић, за секретара школски надзорник Шпиро Ковачевић, а чланови Одбора били су: Висарион Љубиша, архимандрит, Машо Врбица, војвода и сенатор, Стево Капичић, протопоп, Симо Поповић, уредник „Гласа Црногорца“ — касније министар у црногорској влади, Гавро М. Вуковић, секретар Сената, Божо Новаковић, професор, и Нико Ст. Мартиновић, капетан варошки.

Одбор је 9. септембра 1875. упутио народу апел за помоћ херцеговачким избјеглицама у Црној Гори. Јер, и поред свесрдног гостопримства и пожртвовања у помоћи и збрињавању избјеглица, Црногорци нијесу у могућности да сами поднесу цио тај терет. Зато се тражи и очекује брза помоћ, у првом реду од народа. Посебно се апелује на „сестре овијех мученика да што прије шарпије и робе, бонијема потребне, шаљу потписаноме Одбору“.⁵

Црногорски књаз предузео је низ мјера у корист херцеговачког становништва. Избјеглице су у Црну Гору (а тако је било и у Далмацији) дотјерале приличан број стоке. Црна Гора је иначе извозила стоку, и баш 1875. године према плану требало је извести двоструко више него претходне године. Међутим, књаз Никола је наредио да се обустави извоз домаће стоке све док избјеглице не продају своју. Црногорски народ такву одлуку примио је као нормалну.

Књаз је 3. новембра 1875. послао митрополита Илариона, војводу Илију Пламенца, војводу Петра Вујовића и предсједника Сената Божа Петровића „да прегледају стање пребјеглог народа (у Црној Гори — Ј.Ј.), да уреде све што је потребно за презимљење његово и да позову народ на припомоћ“.

Резултат ове мисије био је врло успјешан. „У свако племе, у свако село купили су се прилози не само новчани, него у

⁴ Споменица о херцеговачком устанку 1875, Београд 1928, 101—102.

⁵ Глас Црногорца, 39/1875, 1.

храни, као: житу, кртоли, зељу, мрсу, посућу итд.; ђе су се куће могле испразнити ту су смјештене породице херцеговачке, ђе то није могуће било, ту су Црногорци подијелили кров и огњишта са својом браћом Херцеговцима који су били обезбрижени за сву зиму, која је наступала“, каже књаз Никола.⁶

Међутим, и поред ових акција херцеговачком становништву пријетила је опасност од глади. Јер Црна Гора је економски тако слабо стајала да није могла прехранити ни своје становништво. Зато је књаз, свјестан критичности ситуације, затражио од руске владе новчану помоћ за набавку жита за Херцеговце. Царска влада је одобрила 30 хиљада рубаља мјесечно, али тај износ није био довољан да се обезбједи хљеб за 50 хиљада избјеглица.

У то вријеме на дужности руског конзула у Дубровнику налазио се Александар Семенович Јонин, који се интензивно залагао за избјеглице. Руска влада, добротворна друштва у Русији, чак и појединци слали су новац намијењен избјеглицама 1875. године, углавном на његово име. Јонин се старао да се овај новац у Црној Гори троши само у намијењене сврхе. У Аустрији је куповао жито за избјеглице, старајући се око његова транспорта у Црну Гору. Будући добро упознат с тешким положајем херцеговачког становништва, Јонин је обавијестио своју владу да је помоћ од 30 хиљада рубаља недовољна и затражио да се она двоструко увећа. Предложио је такође да се у Русији за херцеговачке избјеглице купе добровољни прилози у новцу и житу. Његов предлог о посвећању новчане помоћи царска влада није усвојила. Разлог је можда био у томе што је привредна криза у Русији 1875. године узела широке размјере.

Ипак је руска влада од маја 1876. за избјеглице давала мјесечно 40 хиљада рубаља, у септембру је помоћ повећала на 50 хиљада, а 1878. на 68 хиљада рубаља мјесечно.

Совјетски аутор — Н. И. Хитрова, која се бавила питањем руске помоћи херцеговачким избјеглицама, каже да је Русија из државне касе од краја 1875. до 1878. дала 400 хиљада гулдена (100 гулдена = 105 рубаља и 26 копјејки). Осим тога, влада је, каже Хитрова, милион и 300 хиљада гулдена потрошила купујући жито за избјеглице.⁷

Херцеговачки живаљ у Црној Гори је до јуна 1876, када је Црна Гора објавила рат Турској, животарио у повољнијим условима од своје сабраће из Херцеговине и Босне која су избјегла у предјеле Аустрије. Ради илустрације и упознавања јавности са страхотама које је овај дио становништва подносио од првих дана избјеглиштва, навешћемо неколико података. Очевидац те трагедије био је већ поменути Гаврило С. Веселитскиј —

⁶ Никола I, Херцеговачки устанак, Записи, фебруар 1935, 77.

⁷ Н. И. Хитрова, *О русској помоћи Черногорици в период восточног кризиса 1875—1878. гг.* И књизи: *Развитие капитализма и национальное движение в славянских странах*, Москва 1970, 198.

Божадарович. „Међународни одбор за помоћ херцеговачким устаницима“, основан у Паризу 16. (28) августа 1875, послао га је у Црну Гору да испита стање избјеглица. Веселитскиј је иначе поријеклом Херцеговац, отац му је био генерал у руској војсци, а сам је стекао високо образовање у Петрограду и Хајделбергу. У једном предавању одржаном у Петрограду изнио је страховита страдања херцеговачких избјеглица, што је штампано у брошури „Положение славјанских семейств Боснии и Герцеговины бежавших по случаю возстанія“.

Путујући лађом од Београда за Дубровник, уз ријеку Саву, каже Веселици, наишли су код мјеста Свињари, на већи број женских лешева без главе, које су Турци бацили у ријеку. Приликом доласка у Костањицу, на главној улици (у турском дијелу града) такође је била гомила женских лешева без главе, око које су се гладни пси и свиње окупили. Веселитскиј је напоменуо турским официрима који су га пратили како би у интересу хигијене лешеве требало уклонити или спалити. Међутим, добио је негативан одговор. Костањича је била главно мјесто за прелазак босанских избјеглица из Босне у Хрватску. Несрећне избјеглице, у журби да што прије напусте турску обалу и пређу ријеку Уну, сударали су се чамцима и тонули на дно. Други су на плитким мјестима прелазили ријеку избезумљени од плотуна из турског оружја итд.

Убрзо по доласку у Дубровник Веселитскиј је посјетио херцеговачке избјеглице. Стотине жена и дјеце биле су смјештене у бившем лазарету код капије од Плоча. Био је септембар, и затекао их је гдје леже или сједе на врућој земљи и камењу. Постеље нијесу имали; становали су заједно са стоком, коју су дотјерали од својих кућа.

На интервенцију књаза Николе аустријска власт је у септембру 1875. г. у неким мјестима почела дијелити брашно избјеглицама. Али већ у новембру обуставила је ту врсту помоћи. Аустрија је ријешила да се на једног херцеговачког житеља даје 10 крајцера на име дневног издржавања. У ствари, та сума је давана избјеглицама у Дубровнику, и то нередовно. У неким мјестима давано је на особу 2—5 крајцера, а у неким ништа. Од тога се, наравно, није могло живјети. Истина, жене из Дубровника повремено су указивале помоћ овдашњим избјеглицама, али је све то било недовољно да би се побольшао њихов биједни животни положај. На Веселитскога тежак живот Херцеговаца је оставио мучан утисак.

Међутим, 3000 херцеговачких избјеглица у Метковићима налазило се у много горем положају. Никакву помоћ нијесу добијали све до почетка 1878, када им је Атанасије Васиљевич Васиљев, представник петроградског Добротворног друштва на Цетињу, дао прву новчану помоћ. За њих мјесна власт није тражила помоћ. Од глади били су жути и надутог стомака. Било је и таквих који су, мучени глађу, „јели земљу“. На жалост,

Веселитскиј им није ништа могао помоћи, јер све што је имао дао је избјеглицама у Хрватској.

На путу од Метковића за Дубровник наишао је на стотине херцеговачких породица које су живјеле у пећинама и међу камењем у околини мјеста Слано. Властима се нијесу били пријавили. За 3—4 седмице, колико су ту живјели, појели су сву храну коју су донијели из Херцеговине. Помоћ, наравно, нијесу добијали. Од глади и страха толико су психички и физички били ослабили да неки нијесу знали ни име казати. Толико су били отупили да се чак нијесу ни жалили на трагичну судбину.

На Цетињу, почетком октобра 1875, Веселитскиј је на име помоћи избјеглицама примио 500 франака од Међународног одбора у Паризу и 500 рубаља од редакције листа „Голос“ (Петроград). У ствари, то је била прва помоћ коју је Веселитскиј примио из Русије. Убрзо послје овога он се вратио у Слано ради указивања помоћи тамошњим избјеглицама.

Да би се добила представа о томе у каквим се околности налазио руски народ у вријеме указивања помоћи нашим избјеглицама 1875, треба напоменути да је те године у Русији владала привредна криза. Елементарне непогоде причиниле су велике материјалне штете; у многим крајевима земље суша је уништила љетину. Недостатак сточне хране изазвао је помор стоке. Стихије пожара харале су по многим мјестима. Број погорељаца је растао, а са тиме и потреба да им се добровољним прилозима притекне у помоћ. Уколико је неко располагао новчаном уштеђевином, био је принуђен да је потроши за набавку хране итд. Али и у таквим приликама руски народ је пружио новчану и материјалну помоћ херцеговачким избјеглицама, солидарисући се са борбом устаника.

У Русији покрет за прикупљање помоћи постепено се ширио. Прву новчану помоћ за херцеговачке устанике дали су радници из Одесе. Наиме, они су у јуну 1875. овластили свога друга Павлова да илегално од жељезничких радника у Одеси сакупља новац. Том приликом прикупљено је 3000 рубаља које су предали М. П. Драгоманову, члану тајне организације „Волонтерски одбор“. За овај новац Херцеговци су купили жито и оружје.⁸

Словенски добротворни одбори у Петрограду и Москви, Синод руске цркве и Црвени крст предузели су низ мјера у правцу прикупљања помоћи. Али, у почетку није било већег успјеха. На првом мјесту недостајала је одлука царске владе о прикупљању прилога. Није се баш ни знало у каквом се положају налазе избјеглице. Поред тога, говорило се да је устанак у Херцеговини и Босни дјело Аустро-Угарске, која је све више и-

⁸ Т. Г. СНЫТКО, *Из историје народног движења у Русији у подршку борби јужних славјана за своју независност у 1875—1876 г. И књизи: Општествено-политичке и културне везе народа СССР и Југославије*, Москва 1957, 88.

спољавала прохтјев да окупира ове земље. Други су борбу у Босни и Херцеговини квалификовали као вјерске или расне сукобе. А било је и таквих који су вјеровали да су ту умијешали прсте књаз Никола и књаз Милан итд. Карактеристична је изјава И. С. Аксакова, предсједника Словенског добротворног одбора у Петрограду, који каже да би помоћ била сто пута већа када би се купила за устанике и оружје, умјесто за љекове и кукуруз.

Петроградски одбор је тражио од Министарства иностраних послова одобрење за прикупљање прилога на читавој територији Русије. Цар Александар II је 25. августа 1875. дао такву дозволу, уз ограничење да се новчани прилози купе „искључиво у корист жртава а никако у корист устаника“ Александар II као члан Савеза три цара (аустријски, њемачки и руски) — закљученог 1872 — свакако није хггио да се Русија отворено експонира мијешањем у унутрашње послове Турске. Такође није дозволио да се власти ангажују у прикупљању прилога, али је дозволио да „Полицијске службене новине“ могу објављивати вијести у вези са прикупљањем помоћи.

Министарство унутрашњих послова је обавијестило све шефове руских губернија о царевој одлуци која се односи на прикупљање прилога, а Петроградски одбор 3. септембра 1875. добротворне одборе у Москви и Кијеву. Синод руске цркве је одобрио да се прилози могу купити у свим руским црквама, и о томе обавијестио све епархије. Већ 7. септембра почела је акција прикупљања прилога у црквама.

Петроградски одбор примио је први новчани прилог за избјеглице 26. августа 1875 — значи првог дана пошто је цар додио одлуку. Тога дана је у Љетњој башти (Летний сад) приређена игранка у корист Одбора у Петрограду и први пут су постављене кутије за прилоге. Том приликом добијено је на име помоћи 196 рубаља и 39 копјејки.

Касе су постављене у главним улицама Петрограда, Москве и још неким мјестима; у неким трговачким кућама, у црквама и школама. Чланови Одбора дежурали су на мјестима одређеним за сабирање прилога. Чланови Одбора — мушкарци и жене — купили су (на тасу) прилоге у црквама. Добротворни одбор у Москви упутио је преко штампе позив руском народу да помогне браћи „која су пострадала због тога што бране словенску народност“. Као што се види, акције за прикупљање помоћи избјеглицама добро су организоване.

Петроградски одбор је 21. септембра 1875. одржао ванредну сједницу, на којој је ријешено да се његова главна акција усмјери у правцу што бржег и масовнијег прикупљања новчаних прилога за херцеговачке избјеглице. Закључено је да сви чланови Одбора даду новчане прилоге. Тада је Одбор из својих доста скромних средстава на име помоћи дао 3000 рубаља.

Но и поред предузетих мјера, активности Одбора, Црвеног крста и Синода, до октобра 1876. није било значајнијих успјеха у погледу прикупљања прилога. Широке народне масе још нијесу биле довољно упознате са ситуацијом у Херцеговини. Новине су, истина, „на сав глас“ писале о догађајима на Балкану, али, с обзиром на околност да су двије трећине руског становништва биле неписмене, новинске вијести до њих нијесу допирале.

У руским изворима стоји да су два наша црквена великодостојника, српски митрополит Михаило Јовановић (1826—1898) и црногорски митрополит Иларион Рогановић (1836—1882), одиграли значајну улогу у погледу информисања широке руске јавности о трагичној судбини херцеговачких и босанских избјеглица у Црној Гори и Србији. Митрополит Михаило био је и предсједник „Главног одбора за помагање устанка“ (Београд) и „Међународног одбора за помоћ устаницима у Херцеговини“, чије се сједиште налазило у Паризу (основано 16/28. августа 1875). Вицепредсједник овог одбора био је бискуп Ј. Ј. Штросмајер. Митрополит Иларион, поред тога што је био предсједник „Одбора за страдајуће Херцеговце“, био је и предсједник Црвеног крста у Црној Гори. Према томе, оба су били непосредно упознати са судбином херцеговачког живља у избјеглиштву.

Оба митрополита, сваки појединачно, упутила су преко словенских одбора апел руском народу, износећи горку судбину избјеглица и молећи да им се помогне добровољним прилозима.⁹ Оба апела, односно посланице, штампане су на руском језику 5. октобра 1875. у „Московским епархијским новинама“ (Московские епархиские ведомости). Поред тога, „Словенски добротворни одбор у Москви“ умножио их је у 100 хиљада примјерака и растурио по читавој Русији. Посланице су читане „не само у Москви, него и у најзабаченијим мјестима, преко Волге, на Дону, на Сјеверној Двини — по селима“ И, наравно, читане су у црквама, приликом богослужења. Од тада прилози стижу са свих страна.

И апел Гаврила Веселитскога — Божидаровича је доста утицао на повећање прилога. Као делегат „Међународног одбора за помоћ устаницима у Херцеговини“, Веселитскиј је из Париза пошао 17/29. августа 1875 (то јест први дан по оснивању овог одбора), на Балкан, да испита положај избјеглица и уопште догађаје у Херцеговини и Босни. Када је упознао стање избјеглица, он је, како сам каже, „писао на све стране Европе тражећи помоћ“. Веселитскиј је 23. септембра 1875. преко руског листа „Голос“ упутио апел руском народу у којем између осталог стоји: „Пишем увијек једно те исто: пошаљите што прије помоћ!

⁹ Митрополит Михаило је 14. септембра 1875. послао своју посланицу, а митрополит Иларион 20. септембра 1875, и то у име Одбора за страдајуће Херцеговце.

Свакодневно видимо стотине и хиљаде људи, који само што не умру од глади. Помогните несрећнима — пишите, апелујте на племенито срце рускога народа... Помогните осиротјелим, гладним, измученим, лишеним свега, чак и отаџбине, који се уздају само на помоћ споља, посебно из Русије“.

Веселитскиј је у јануару 1876. путовао у Петроград и Москву гдје је држао предавања у којима је изнио страдања избјеглица и бранио праведну борбу устаника за националну независност. Том приликом био је у аудијенцији код руског министра вањских послова А. М. Горчакова, с којим је водио разговор о херцеговачком устанку, односно проблемима у Херцеговини. Упорно је тврдио да је борба босанскохерцеговачких устаника историјски оправдана, доказујући да Босна и Херцеговина треба да добију пуну аутономију. Приликом његова повратка из Русије на Балкан „Московски словенски одбор“ дао му је из својих средстава 50 хиљада рубаља на име „помоћи пострадалима“ — херцеговачким избјеглицама.

Веселитскиј се енергично залагао како за избјеглице тако и за устанике и независност Босне и Херцеговине. У даљем излагању биће још ријечи о његовим акцијама и заслугама. Херцеговци су се са захвалношћу и поштовањем сјећали Гаврила Веселитског. А „Одбор за страдајуће Херцеговце“ јавно му је одао признање што је херцеговачким избјеглицама „пружио најзнатнију помоћ у новцу и у роби“.¹⁰

У јесен 1875. покрет за прикупљање помоћи узима широке размјере по читавој Русији. Добротворни одбори у корист избјеглица припремају предавања, књижевне вечери, позоришне представе, бал под маскама, игранке, концерте. У тим акцијама научници, књижевници, глумци, артисти улажу свој рад, вријеме, знање. Крајем октобра 1875. одржана је распродаја намјештаја у Руском базару у корист избјеглица (Русский Базар Мебели). Том приликом прикупљено је 3699 рубаља и 57½ копјејки. Поред новца, народ је прилагао: одјећу, чај, шећер, двопек. Прилози из свих крајева Русије углавном се сливају у Словенске одборе у Москви, Кијеву и Петрограду. Из неких мјеста дневно је транспортовано по неколико врећа прикупљеног материјала.

Приликом купљења прилога у црквама на тас су даване поред копјејки и новчанице од сто рубаља. Забиљежено је да је непознати дародавац дао 3000 рубаља. Било је и дирљивих сцена. Тако, на примјер, жене су на тас стављале мараму с главе. Просјак је од прикупљене милостиње давао прилог за избјеглице.

И активност руских жена на прикупљању помоћи била је драгоцјена. Још у августу 1875. петроградске жене самоиницијативно су ступиле у акцију и за неколико дана прикупиле 1000 рубаља. Да би могле у јавности иступати као организација, ос-

¹⁰ Глас Црногорца, 54/1875, 16. децембар, стр. 1.

новале су 29. септембра 1875. „Петроградску секцију жена за указивање помоћи пострадалим Херцеговцима“.¹¹ До краја 1875. отворене су филијале секције у: Тули, Орелу, Таганрогу и Казану. Петроградска секција је од 29. септембра до 26. децембра 1875. прикупила 16.000 рубаља и одијела и рубаља за 500 особа.

Секција жена у Москви налазила се у саставу Словенског добротворног одбора.¹² Она је до 25. децембра 1875. прикупила на име прилога 5669 рубаља и 70 копјејки.

Руске жене такође су узеле видног учешћа и у „Друштву за старање о рањеним и болесним војницима“, које се налазило под покровитељством царице Марије Александровне. Друштво је у августу или почетком септембра 1875. из својих средстава дало 10 хиљада рубаља на име помоћи рањеним и болесним херцеговачким устаницима. Конзул Јонин је овај новац предао Веселитском приликом његова доласка из Париза у Црну Гору. Новац ће се употријебити за отварање болница за лијечење рањених устаника.

На херцеговачком бојишту број рањених устаника био је све већи. Једино рјешење које се у датом моменту могло донијети било је да се рањеници транспортују у Црну Гору, у којој се крајем новембра 1875. већ налазило 300 њих. Из више узрока нијесу могли сви рањеници бити пренесени у Црну Гору. Њихов положај био је критичан. Првих дана рањени Херцеговци били су смјештени по приватним кућама у Црној Гори. Без болничког лијечења и љекарске његе умирали су и лакши рањеници. Али убрзо су у Црној Гори отворене болнице за лијечење рањеника: у Цетињу, Грахову, Жупи, Андријевици и Шавнику. Веселитскиј — Божидарович је отворио болнице за лијечење рањених устаника у Херцег-Новом и Рисну. Он се истовремено обратио Женењевском централном одбору Црвеног крста с молбом да пошаље једну екипу која би указивала помоћ рањеницима. Међутим, одговорено је да Херцеговина није призната као зараћена страна и да се, према томе, не може слати помоћ земљи која се побунила против своје владе.

Рањеници из сјевероисточне Херцеговине преношени су у Црну Гору, а из југозападне Херцеговине у Боку Которску. Веселитскиј се заузео да се укаже љекарска помоћ и рањеницима који су остали у Херцеговини, иако је то из више разлога било веома тешко. Зима је била велико наступила (1875/76), тако да је горња Херцеговина била под снијегом. Турске карауле на херцеговачком подручју биле су честе и готово је било немогуће проћи између њих непримијећен. Али нашао се храбри добровољац П. А. Монтеверде, руски пуковник у оставци, иначе познат под именом (Петр) Петров,¹³ који се одлучио да пође из Цетиња

¹¹ За предсједника Секције изабрана је Олга Константинова Граве.

¹² За предсједника изабрана је А. Н. Стрекаловаја.

¹³ Ученые записки, выпуск 15. Общественные науки. Куйбишев 1955,

у Херцеговину. Снабђевен пољском апотеком коју му је дао Веселитскиј, он је, изложен многим опасностима и страдањима за пет дана стигао у Муратовицу (Херцеговина), гдје се 10. новембра 1875, тј. прије његова доласка, водила крвава борба између устаника и турске војске. Још су смрзнути љешеве били по бојишту. Рањеници за 14 дана (до доласка Петрова) нијесу уопште били превијани. Монтеверде је имао срећу да на бојишту нађе људе — и то добровољце из Русије — који ће у својству болничара указивати помоћ рањеницима. То су били Теофан Васиљевскиј, Николај Руссов, Стефан Волосовскиј, Василиј Пиперин (односно Пипер) и Љубомир Миросављевић. Пиперин и Миросављевић су поријеклом Срби. Поред превијања рањеника, ова екипа је (у споразуму са војводама), радила на њиховом пребацивању болнице на Грахову и Херцег-Новом. Захваљујући пожртвовању Монтевердеа, многи рањени устаници спашени су од сигурне смрти.

Вијест о критичном положају херцеговачких рањеника убрзо је стигла у Русију. Петроградско друштво жена за указивање помоћи рањеним и болесним војницима обратило се 4. октобра 1875. свим својим мјесним управама и одборима да се ангажују на прикупљању помоћи у корист рањених и болесних жртава устанка у Босни и Херцеговини.

Друштво је, на сједници одржаној у Петрограду 28. новембра 1875, одлучило да се у Црну Гору пошаље један санитарски одред ради указивања помоћи рањеним устаницима и болесним избјеглицама, и одобрило 75 хиљада рубаља за издржавање тога одреда. Толико се много јавило добровољаца да су се могла формирати 3—4 одреда. Ријешено је да се пошаљу четири љекара (Алишевскиј, Коваљевскиј, Жужукин, Богојављенскиј), десет медицинских сестара (међу којима: Е. П. Карцова, Е. Корољева, У Корољева, М. Кочкина, Попова, Сципура, Терпиловскаја, Харламова, Надеждина) и помоћни персонал састављен већином од студената медицинско-хируршке академије. Међу санитарским персоналом налазио се и један апотекар. Руководилац одреда је био П. А. Васиљчиков, који је такође био заступник Словенског добротворног одбора у Петрограду.

Захваљујући добровољним прилозима, одред је био снабђевен санитарским материјалом (завоји, лекови, платно за превијање рана, рубље) потребним за нормално функционисање санитарске службе и лијечење најмање сто пацијената. Тежина пртљага који је одред донио у Дубровник износила је 560 пуда (пуд — 16,38 kg).¹⁴ Васиљчикову је повјерено 170 хиљада рубаља за санитарске потребе и 15 хиљада рубаља за указивање материјалне, односно новчане помоћи рањеницима и болесним избјеглицама по изласку из болнице. Путем добровољних прилога новац су скупиле руске хуманитарне организације: Црвени крст,

¹⁴ Ibidem, 189.

Друштво за старање о рањеним и болесним војницима, словенски добротворни одбори.

Веселитскиј каже да је ово први случај да једна земља укаже овако организовану и значајну љекарску помоћ другом народу ван граница своје територије. „Никада још ниједан народ није показао толику великодушну и несегичну бригу о судбини другог“, каже Веселитскиј.¹⁵

У Цетињу је у јуну 1875. основано Друштво Црвеног крста. Црна Гора се преко њега укључила у Међународни црвени крст. Према томе, одлазак санитетског одреда из Русије у Црну Гору био је легалан и јаван.

Одред је 15. децембра 1875. пошао из Петрограда у Црну Гору, и то преко Варшаве, Беча, Дубровника, а не у марту 1876. како неки наводе.¹⁶ Тачно се зна да се одред 28. децембра налазио у Дубровинку, на путу за Црну Гору.¹⁷ Руска екипа је у Дубровнику основала привремену болницу за лијечење рањених устаника, у којој су радили љекар Богојављенскиј и сестре Надеждина и Терпиловскаја. Остали чланови одреда приликом доласка на Цетиње распоређени су по болницама у Црној Гори, основаним за лијечење рањеника (Цетиње, Грахово. . .).^{*}

Руски санитетски одред у Црној Гори своју дужност вршио је савјесно и пожртвовано, често се излажући великим опасностима, — чак и смртним. Млади руски љекар Полисадов изгубио је живот на Грахову лијечећи избјеглице обољеле од тифуса. Заразивши се том болешћу, умро је 1876. године. Сахрањен је поред цркве на Грахову.¹⁸ Захваљујући руском санитетском особљу, многи рањеници и болесне избјеглице, а поред њих и болесни Црногорци, остали су живи.

У жељи да брже до новчаних средстава, Словенски добротворни одбор у Петрограду на ванредној сједници 21. септембра 1875, на предлог истакнутог научника Владимира Ивановича Ламанског (1833—1914), академика, закључио је да се у корист пострадалог босанскохерцеговачког становништва изда зборник научно-литерарне садржине. Нешто касније, 16. фебруара 1876, Секција жена Слов. добр. друштва у Москви донијела је исту одлуку.

Одбор у Петрограду изабрао је специјалну комисију која ће се старати о издавању тога зборника. Поред других истакнутих имена, у комисији се налазио и велики писац Достојевски. У зборнику су објављена 44 рада, које је (без хонорара) напи-

¹⁵ Г. С. Веселитский-Божидарович, *Положение славянских семейств Боснии и Герцеговины бежавших по случаю возстания*, 13—14.

¹⁶ Ученые записки, выпуск 15, 189.

¹⁷ Братская помощь пострадавшим семействам Боснии и Герцеговины, Петербург 1876, 490.

^{*} На Цетињу је много радила око рањеника и болесника Русиња Надежда Петровна Пацевич, управитељица Женског института на Цетињу.

¹⁸ Атанасие Васильевич Василев, *Среди народных страданий*, Петроград 1905, 26.

сало 37 руских писаца. Зборник је, такође бесплатно, штампало 11 штампарија — свака штампарија свој дио. Чак је наслов на корицама штампан у једној, а насловни лист у другој штампарији. Власници фабрике папира Варгунини дали су папир по сниженим цијенама.

Зборник „Братская помощь“ је продаван по три рубље.¹⁹ Нема података о томе колико је новца добијено од продатих примјерака.

Зборник „Родное Племя“²⁰ — издање Секције жена Сл. добр. друштва у Москви — имао је ширу намјену. У наслову му је назначено да се издаје у корист рањених Срба и Црногораца и уопште у корист пострадалих од рата и турског насиља становника Бугарске, Босне, Херцеговине и Старе Србије. Из наслова се може закључити да је зборник штампан послије ступања Србије и Црне Горе у рат с Турском 1876. Исте године плануо је и бугарски устанак против Турске.

У зборнику је штампано 11 радова. Пет од њих односи се на Босну и Херцеговину. На зборнику није означена продајна цијена. Нијесам нашао податак о томе колико је новаца добијено од његове продаје.

Руска помоћ херцеговачким избјеглицама указана је и на просвјетно-културном пољу. Наиме, представници руских хуманитарних организација отварају школе за дјецу избјеглица у Далмацији и Црној Гори, о којима наша педагошка јавност врло мало зна. Веселитскиј у својству представника Петроградског добротворног одбора и Међународног одбора у Паризу отворио је основну школу у Дубровнику и девет у околини града. Богољубова, средствима Петроградског дамског одбора, отворила је школу на Његушима, у Рисну, Херцег-Новом и Крушевици (Херцеговина). Атанасије Васиљевич Васиљев представник Сл. одборора у Петрограду, отворио је школу на Цетињу, Грахову, Никшићу и Бијелој Гори, а школу за дјевојке у Рисну.

За херцеговачку сирочад, која су живјела под немогућим условима (гладни, боси, голи, спавали су по пећинама и улицама и ко зна гдје), отворена је нека врста домова: у Његушима, Цетињу и Никшићу. У Његушима било је смјештено 20 дјеце, у Никшићу 30, а на Цетињу 45. У Његушима и Никшићу дјеца су живјела у школи, а она на Цетињу у такозваној „Кући музиканата“. И школе и домови издржавани су од новчаних прилога које су хуманитарне организације слале из Русије. Да напоменем и то да су сва дјеца у основној школи у Његушима

¹⁹ Наслов књиге — Братская помощь пострадавшимъ семействамъ Босніи и Герцеговины, Санктпетербургъ 1876.

²⁰ Наслов у цјелини гласи — Родное племя, сборникъ въ пользу раненыхъ сербовъ и черногорцевъ и вообще въ пользу пострадавшихъ отъ войны и турецкаго насилия жителей Болгаріи, Босніи, Герцеговины и Старой Сербіи, к. 1, Москва 1876.

добила бесплатан ручак, а на Цетињу три четврти литра пшеничног хљеба на дан. Хљеб је купован у Котору. Херцеговачки ученици у домовима имали су, наравно, ручак и вечеру. Такође је једном броју дјеце давана одјећа, направљена од текстила који је у виду добровољних прилога долазио из Русије.

Треба напоменути да су многе редакције руских часописа и листова понудиле учешће у сакупљању и отпремању добровољних прилога. Неке су послале своје дописнике на поприште устанка, ради обавјештења руске јавности о стварној ситуацији.

Због тога што су неке редакције новац шиљале директно у Дубровник, Цетиње или Београд, не може се установити колико износи и њихов новчани улог у фонд за избјеглице. Једино се зна колико су новца 1875. сакупиле редакције листова: „Голос“ (Петроград), „Русский мир“ (Петроград), „Московские ведомости“ (Москва).

Такође су и појединци новчане прилоге директно шиљали преко поште у Дубровник, Цетиње или Београд, и због тога није могуће установити колико су новца дали народи Русије на име помоћи угроженом херцеговачком становништву.

Цифарски подаци, иако непотпуни, пружају реалнију слику о висини новчане помоћи из Русије за пострадао херцеговачко становништво. Према подацима које даје руски публициста Григориј Константинович Градовскиј (правник и књижевник), који је добро упућен у ствари, на име прилога стигло је у:

1. Слов. добр. одбор у Москви (до 25. дец. 1875) 66.770 рубаља.
2. Секција жена овог Одбора (у истом пер.) 5669—70 коп.
3. Сл. добр. одбор у Петрогр. (до 21. дец) 83.776—87 коп.
4. Друштво за старање о рањеним и болесним војницима 100.000 рубаља.
5. Петроградска секција жена (до 26. дец. 1875) 16.000 руб.
6. Српска црква у Москви (до 25. дец. 1875) 17.540 рубаља.

Р е д а к ц и ј е

7. „Русский мир“ 3027—28 $\frac{1}{2}$ коп.
8. „Голос“ 31666—39 коп.
9. „Московские ведомости“ 6422—99 коп.

Свега 330,837 руб. и 23 $\frac{1}{2}$ копјејки.^{20а}

Н. Х. Хитрова наводи да су слов. одбори од 1. октобра 1875. до 1. јуна 1876. послали 700 хиљада гулдена за куповину жита за избјеглице. Осим тога, крајем 1875. у Русији, каже она, купљено је 36 хиљада стари (стар — 82,61 литар; литар — 3,686 kg) жита за пострадале херцеговачке породице. А из Одесе су упућена 672 цака брашна и 3122 четврти (четврт — 209,91 литар) кукуруза. Из ове резерве избјеглицама је дијељено жито од де-

^{20а} Братская помощь. . . , 491—492.

цембра 1875. до фебруара 1876. Иначе 1876. избјеглицама је жито редовно давано.²¹

По налогу Петроградског Словенског одбора, Васиљчиков, руководилац санитетског одреда, у заједници са конзулом А. Јо-нином, купио је за избјеглице 44 хиљаде пуда кукуруза. Он је од 1. јула 1877. до 1. јануара 1878. подијелио избјеглицама и Црногорцима 79 хиљада гулдена (гулден 2 динара у Холандији и Аустрији).

Једно вријеме избјеглице са подручја Катунске нахије и Грахова примале су жито у Котору, Перасту, Рисну и Будви, пошто због лоших путева и недостатка товарне стоке није могло бити транспортовано у Црну Гору. Хитрова наводи да је до 20. септембра 1877. у Перасту и Рисну издато 209.264 стари, у Котору 73.565, а у Будви 25.157 стари. Укупно 307.986 стари.^{21а}

Из података које налазимо код Атанасија Васиљевича Васиљева, о којем је др М. Жерајић објавио погрешне податке у Споменици о херцеговачком устанку 1875,²² види се да су и у 1878. години избјеглице жито добијале у градовима Боке Которске. Он каже да је у Котору издавано жито за 14.343 избјеглице, у Будви за 12.312, у Перасту за 40.053.²³

Васиљев, који је 1878. присуствовао подјели жита у бокоторским градовима, каже да је херцеговачки народ тужно изгледао. Гладни и готово боси и голи долазили су из удаљених мјеста Црне Горе, пјешачећи десетине километара по каменитим брдима и планинама. С обзиром на велики број људства, дијељење жита трајало је по неколико дана. Било је случајева, вели Васиљев, да су неки у очајању и глади одузимали себи жи-

²¹ Н. И. Хитрова, н.дј., 198.

^{21а} Исто, 198.

²² Др М. Жерајић је у свом прилогу штампаном у Споменици о херцеговачком устанку 1875. о А. В. Васиљеву написао:

„На Грахову видео сам први пут 1876. године једног младог и ома-леног Руса, са смеђом великом брадом и дугим перчином. Носаше црногорску капицу, руску доламу, црвену кошуљу, опасану свиленим гајтаном, чакшире и чизме... Херцеговачки главари беху му омиљено друштво, а с војводом Зимоњићем беше се и побратио... Гледао сам га, како иде у спроводу при сахрани војводе Максима Баћевића, који јуначки паде код Глухе Смокве и кога донијеше у Грахово, да га сахране код цркве... Тај знаменити Рус био је Атанасије Васиљевић Васиљев, повереник Петроградског Словенског Добротворног Друштва, из чијих је средстава он убрисао многу сузу херцеговачке сиротиње...“ (стр. 86—87).

Васиљев је у Црну Гору дошао 4. фебруара 1878. године, а млади војвода Максим Баћовић (1848—1876) погинуо је 1876. Према томе, Васиљев није могао присуствовати његовој сахрани. Васиљев се није побратимио са војводом Богданом Зимоњићем, кога је високо цијенио, него са његовим сином Стеваном Зимоњићем. Аутор Жерајић је, види се, замијенио неког другог Руса са Васиљевим. На Грахову је Васиљев заиста био, али не 1876. него 1878. године. Чак је заједно са војводом Богданом Зимоњићем пјешке путовао од Грахова до Цетиња. Војводу Зимоњића и остале херцеговачке војводе, као и Херцеговце уопште, високо је цијенио и званично бранио њихову борбу за национално ослобођење.

²³ А. В. Василев, н.дј., 4.

вот. Немајући гдје дјецу оставити, неки су је водили са собом. Дјеца су била буквално гола и боса, поред тога што су била исцрпљена од глади. На себи су од одјеће имали само гуњ, сав у ритама. С обзиром да нијесу имали кошуљу, прса и горњи дио трбуха био им је потпуно го. Лежали су ноћу по улицама, заједно са онима који су их довели, дрхтећи од зиме од заласка до изласка сунца. Мајке или сестре дјецу која нијесу могла путовати односиле су на леђима, заједно са врећом кукуруза. Стотине жена и дјеце крвавих и босих ногу враћале би се заједно из Боке Которске у своја пребивалишта, у Катунску нахију и Грахово. Чести су били случајеви, вели Васиљев, да дио примљеног кукуруза продају одмах када га приме, да би купили со, гас или опанке. Од онога што остане једва се једна особа могла прехранити око 20 дана.

Становништво са подручја Васојевића и Дробњака (3—4 хиљаде породица) због велике удаљености није било у могућности да долази за жито у Боку Которску. Њима је, умјесто жита, дијелен новац.

Да би подаци о помоћи народа Русије херцеговачком становништву били потпунији, треба поменути и неколико хуманих акција А. В. Васиљева. Већ је речено да је он у Црну Гору дошао у својству представника Сл. добр. друштва у Петрограду. Приликом доласка у Дубровник 31. јануара 1878. код њега су дошли архимандрит Серафим Перовић и војвода Милентије Перовић, такође архимандрит, да га између осталог моле за помоћ угроженом херцеговачком народу. Васиљев је том приликом дао 500 гулдена на име помоћи херцеговачким породицама у Метковићима. У ствари, то је прва помоћ коју су добили.

Васиљев је за вријеме боравка у Црној Гори примио од добротворних одбора у Петрограду и Москви, руског Црвеног крста и бившег петроградског Добротворног друштва жена (укинуто Уставом Сл. добр. др. у Петрограду у прољеће 1877) 92.500 рубаља на име помоћи избјеглицама. Ту је урачуната и сума од 9 гулдена и 60 крајцера коју је један руски дародавац послао преко поште као прилог за Херцеговце.

Тринаест херцеговачких делегата, у својству представника села на подручју Попова поља, дошло је на Цетиње 18. фебруара 1878. да од Васиљева тражи помоћ за три хиљаде херцеговачких избјеглица који су се налазили на граници Аустрије. Они од Црне Горе даровано жито нијесу добијали. Аустрија је понекад давала 2—3 крајцера на дан по особи. Наравно, од тога се нијесу могли издржавати. Васиљев је дао на име помоћи овим несрећницима по пола гулдена на особу.

Убрзо је код Васиљева дошла депутација у саставу: Јово Билбија, секретар босанске народне владе (како га ословљава Васиљев) и Мариновић, члан Добротворног одбора у Книну. Тражили су помоћ за Босанце избјегле у Далмацију. Билбији је дао 3000 гулдена. Дао му је и нешто сукна, платна и готовог рубља.

Мариновићу је дао 300 гулдена за расходе за лијечење и издржавање 40 рањених и болесних Босанаца који су се налазили у Книну и околини.

Васиљев је дијелио новчану помоћ у Рисну избјеглицама које су долазиле у Боку за жито. Аустријска власт му је, послије неколико дана, на врло груб начин, не објаснивши ни разлог, забранила да у Рисну дијели новац. Због тога се морао преселити на Грахово и тамо наставити ову хуману акцију дијељења новчаних прилога.

Поред животних намирница, из Русије су стизале и многе пошилке робе. Веће количине стижу тек од јесени 1877. Васиљев је примио у току свога боравка у Црној Гори 3.000 бала разне робе и текстила. Поједина бала била је тешка толико колико један човјек може подићи, каже Васиљев.

Тешки дани за херцеговачко становништво у Црној Гори настали су када је Црна Гора у јуну 1876. објавила рат Турској. Пошто је и женска радна снага добрим дијелом била ангажована у рату, земља је већином остајала необрађена. А непријатељ је за собом остављао пустош. Црногорски народ више није могао као раније указивати материјалну помоћ својим гостима.

Избјегло становништво је, истина, редовно примало жито, односно брашно, још од септембра 1875. године, али то није било довољно да се прехрани. Од 1. децембра 1875. до 1. маја 1876. на једну особу давано је 50 литара кукуруза мјесечно; од 1. маја 1876. до 1. децембра 40 литара, а од 1. децембра 1877. по свега 10 ока (око 30 литара, односно 25 фунти) кукуруза. Из овога се види да је хљеба било мало, пошто је био готово једина храна.

Ни добијене количине робе из Русије нијесу могле задовољити десетине хиљада избјеглица — готово голих жена, дјеце и стараца. Одјећа коју су на себи донијели од дуге употребе претворила се у дроњке. Ни у погледу обуће није било боље.

Сточни фонд дотјеран из Херцеговине био је већ потпуно уништен. Васиљев каже да у Грахову није видио ни једну једину краву која би припадала избјеглицама. А у Крњој Јели, гдје се налазило 6.000 избјеглица, видио је свега једну мршаву козу. Стјеван Зимоњић каже да су највеће невоље задесиле баш ове у Крњој Јели. Поред глади и голотиње, појавили су се тифус и друге болести, због чега је умрло неколико стотина избјеглица.²⁴ Међутим, као што ћемо видјети, било је и горих несрећа од ових у Крњој Јели, али за њих Зимоњић није знао.

У каквој је материјалној невољи био херцеговачки живаљ говори и податак који наводи А. В. Васиљев. Он каже да му је један „јунак“ рекао да би „за херцеговачку породицу, која се састоји из више чланова и која за дуже вријеме није видјела

²⁴ Споменница о херцеговачком устанку, 102.

цванцигер, да добије талир била таква радост и такав празник као кад би Русија освојила Цариград“.²⁵

Васиљев је 1878. обилазио херцеговачко становништво по Црној Гори. Видио је многе невоље, али тако стравичну слику није нигдје видио као у Васојевићима, гдје се налазило више хиљада избјеглица. „Сличне народне биједе, у таквим ужасним и огромним размјерама, тако масовне и опште, мислим није било од времена велике сеобе народа“, тврди А. В. Васиљев.²⁶

Примјера тешког положаја избјеглог становништва могло би се доста навести. Али сматрам да ће се и по овима који су наведени, моћи добити реална слика о његовим невољама, које су га задесиле у борби за ослобођење од поробљивача.

Из извора којима сам се користио види се да су највише прилога за херцеговачке избјеглице дали: сељаци, радници, градска сиротиња, ученици средњих и народних школа и ученици семинарија. Студенти, налазећи се у лошим финансијским приликама, нијесу били у могућности да дају новчане прилоге, али су учествовали у акцијама за прикупљање помоћи.

Према оцјени руског историчара Нил А. Попова, годишњи приход руских манастира био је већи од годишњег државног прихода Кнежевине Србије.²⁷ Међутим, нијесам наишао на податак да су они дали прилоге. На молбу Сл. добр. друштва у Петрограду римокатоличка црква у Русији дозволила је да се купе прилози у свим њеним црквама на територији Русије. Главни свештеник гренадира и гарде и јеврејска црква такође су дали дозволу. Али евангелистичко-лутеранска црква св. Петра у Петрограду „није нашла за потребно да удовољи молби Одбора“.

Послије потписивања Санстефанског уговора (фебруар 1878) репатријација херцеговачких избјеглица из Црне Горе постала је акутни и у неку руку политички проблем. За истраживача биће корисна напомена да се совјетски подаци о репатријацији не слажу у свему са подацима у књизи Х. Капицића *Херцеговачки устанак 1882. године* (Сарајево, 1973, 25—29). Ја сам користио руске, односно совјетске изворе, јер сам сматрао да су поузданији.

Репатријацију је требало што прије извршити, како би избјеглице на вријеме обрадиле своја имања и на тај начин бар донекле осигурале средства за исхрану. Зато је руска влада још у марту 1878. послала у Црну Гору, свог дипломатског чиновника Врангела (барона Врангела), с овлашћењем да у што краћем времену организује повратак херцеговачког становништва у своје крајеве. Осим тога, Врангел је имао задатак да избјеглицама подијели жито за сјеме и одређену новчану помоћ. Жито је купљено у Одеси, Будви и Трсту — за новац који је царска влада одобрила за ту сврху.

²⁵ А. А. Василев, н. д. ј., 9.

²⁶ А. А. Василев, н. д. ј., 23.

²⁷ *Родное Племя*, Москва 1876, 222.

Уз контролу црногорских војвода, старјешина и других црногорских службених лица Врангел је руководио подјелом жита на Цетињу, а у Ријеци Црнојевића то је чинио секретар руског конзулата у Дубровнику Шпајер. На сваког члана породице давано је по 30 фунти (фунта = 409,5 грама) сјемена — јечма и кукуруза — и по 5 златних флорина.

За спровођење ових мјера Русија је потрошила 287.811 флорина, не рачунајући жито које је дала на поклон.

Репатријација је извршена у двије етапе. У првој етапи враћено је 47 хиљада избјеглица. Послије овога настао је краћи период застоја у њихову пресељавању.

У Црној Гори се задржало 27 хиљада избјеглица. Врангел је крајем 1878. поново дошао у Црну Гору, и том приликом су се из Црне Горе у Херцеговину вратиле 22 хиљаде избјеглица. Према изјави А. А. Васиљева, многи од њих због великог снијега и непроходних путова морали су се опет вратити, или пак нијесу ни полазили на пут. Пошто су жито које су добили на име сјемена појели и пошто је обустављено давање редовног сљедовања, они су буквално гладовали. Васиљев каже да су јели кору од дрвета умјесто хљеба.

Из досадашњег излагања може се оцијенити колико су љубави, племенитости, пожртвовања и дарожљивости показали народи Русије према херцеговачком становништву. Било је у Русији доста и таквих који нијесу знали гдје се налази Босна и Херцеговина, али су знали да страда један поробљени и намучени народ који се с оружјем у руци бори за национално ослобођење. Руковођени осјећањем солидарности са борбом наших народа, руски народи су свесрдно притекли у помоћ херцеговачким избјеглицама.

Истина, од оснивања Међународног одбора за помоћ устанцима у Херцеговини (Париз 16/28. августа 1875) помоћ су слале и Француска, Енглеска, Швајцарска, Америка и др. Али неке земље су је рано обуставиле. Већ у јануару 1876. помоћ је обуставила Француска, и априлу Швајцарска, а нешто касније исте године и Енглеска. Русија је давала помоћ све до краја (1875—1878) — тј. до репатријације избјеглица из Црне Горе у Херцеговину.

Јован Јовановић